

УДК 398:930.2-051А.Скальковський

Аполлон Скальковський – збирач, видавець і дослідник фольклору Степової України

Людмила ІВАННІКОВА

Кандидат філологічних наук, науковий співробітник
Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології
імені М. Т. Рильського НАН України
01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4
E-mail: etnolog@etnolog.org.ua

Це перша в історії української фольклористики окрема стаття, присвячена фольклористичним студіям Аполлона Скальковського. Дослідниця доводить, що А. Скальковський був одним із основоположників історичної школи, послідовником Ізмаїла Срезневського та Михайла Максимовича у поглядах на фольклор як історичне джерело. Тому він щедро використовував фольклор як ілюстрацію до своїх наукових розвідок, присвячених історії Запоріжжя. А. Скальковський перший звернув увагу на усні оповідання колишнього запорожця Микити Коржа і перший опублікував їх із передмовою та коментарями. На основі цих оповідань учений написав декілька статей і кілька розділів своєї головної студії “Історія Нової Січі”. Він же був і першим текстологом цих оповідань. У цій монографії А. Скальковський і висловив свої теоретичні міркування про козацький фольклор.

Ключові слова: історія фольклористики, історична школа у фольклористиці, історизм фольклору, фольклор Півдня України.

Коли мова йде про історичну школу у фольклористиці, то, як правило, під історичною школою розуміють напрямок російської академічної фольклористики другої половини XIX – початку XX ст. (праці В. Міллера та його учнів А. Маркова, А. Григор'єва, М. Сперанського, Б. і Ю. Соколових та ін.). Важливими теоретичними засадами історичної школи були прагнення пов'язати фольклор із національною історією, увага до особи виконавця, бачення у фольклорних епічних творах хроніки історичних подій тощо [4, с. 82–105; 7, с. 137; 15, с. 13].

Основний метод історичної школи полягав у зіставленні фольклору з літописами та іншими історичними документами. На основі цього її представники сформували тлумачення історизму фольклору в широкому та вузькому значенні. Перше – це історична зумовленість усіх фольклорних явищ, друге – відображення у фольклорі історичних подій та реальних історичних діячів, характерне для переказів і пісень [2, с. 104–105].

Справді, 90-ті роки XIX ст. можна вважати періодом остаточного оформлення теорії історизму, але метод, до якого вдавалися збирачі, видавці та дослідники фольклору, постав ще на початку історії фольклористики. Тож справедлива думка тих історіографів (А. Іваницький, Я. Гарасим), які вважають, що історична школа зародилася саме в лоні романтизму і не де-небудь, а в Україні. Саме українські фольклористи в першій половині XIX ст. заклали міцний фундамент для розвитку історичної школи.

Концептуальний характер мала “Запорожская старина” Ізмаїла Срезневського, у передмові до якої були сформульовані засади історичної школи. Уперше в українській фольклористиці І. Срезневський висловив думку про те, що народні перекази та пісні можуть бути повноправним і достовірним джерелом до вивчення історії, правдивішим, ніж письмові джерела [6, с. 5–7]. Щоб довести це, І. Срезневський перший удався до порівняльного методу: вивіряння фольклорних творів із літописами, а також і між собою [6, с. 9], а іноді й використання їх для перевірки правдивості літописів [16, с. 61]. Цей метод публікації та вивчення історичних пісень використовували всі прихильники історичної школи аж до кінця ХІХ ст. – М. Максимович, М. Костомаров, П. Куліш, М. Драгоманов та В. Антонович, Г. Надхін, Я. Новицький, Д. Яворницький та ін.

Практику І. Срезневського стосовно запису, публікації та теоретичного вивчення фольклору продовжив у своїх працях і А. О. Скальковський.

Аполлон Олександрович Скальковський (1808–1898) – український історик, статистик, археограф, економіст, етнограф і збирач фольклору, письменник і публіцист, член-кореспондент Петербурзької академії наук, усю свою наукову діяльність присвятив дослідженню Півдня України та історії Запорожжя. Навчався у Віленському та Московському університетах. 1828 року, після завершення навчання, А. Скальковський був відправлений до Одеси, де вступив на службу до канцелярії Новоросійського губернатора, князя М. С. Воронцова, який доручив йому написання історії Новоросійського краю. З 1845 р. А. Скальковський очолював головний статистичний комітет краю, багато років був секретарем і редактором видань цього комітету, одним із засновників (1839 р.) Одеського товариства історії та старожитностей, засновником Одеського історичного архіву.

А. Скальковський – автор близько 300 праць з історії й економіки Південної України ХVІІ–ХІХ ст., публіцистичних статей, історичних романів, фольклорних публікацій [3, с. 150–159; 1, с. 85–87]. Ще в студентські роки його праці друкували у московських журналах, згодом – у “Журнале министерства народного просвещения”, “Журнале министерства внутренних дел”, “Киевской старине”, “Записках общества сельского хозяйства Южной России” та “Записках Одесского общества истории и древностей”, газетах “Русский инвалид” та “Одесский вестник” тощо [3, с. 158].

А. Скальковський здійснив численну кількість поїздок по Півдню України з метою виявлення місцевих архівів і пам’яток старовини. Ніхто так не знав Південь України, як він [3, с. 152].

А. Скальковський був прихильником комплексного монографічного обстеження краю, у сферу його зацікавлень входила не лише історія й археографія, а й топографія, географія, статистика, етнографія – тобто краєзнавство в найширшому розумінні слова. Саме таким комплексним монографічним дослідженням була його праця “Опыт статистического описания Новороссийского края” (ч. 1, Одеса, 1850; ч. 2, Одеса, 1853; ч. 3. друкували лише у формі окремих статей).

Перший її розділ “Етнографія і народонаселення” присвячений історії заселення Півдня України та різним етнічним групам, що проживають тут. Автохтонним населенням він уважав українців, а всю Катеринославську, Херсонську й північну частину Таврійської губернії – споконвічними українськими землями, що переконливо доводять українські топоніми, ойконіми, гідроніми (річки Тягинка, Березань, Солониця, Щербата, Гарбузинка, Єланець, Костовата; урочища Криничани, Копані, Извоз, Рогачик, Чаплинка та ін.). Народну топоніміку А. Скальковський уважав важливим історичним джерелом [22, с. 208, 210, 211].

Та найбільше Скальковського як історика цікавило Запорожжя, його історія, культура, традиції і ритуали, а також і фольклор. Цьому присвячені головні праці вченого. Саме Скальковський перший оцінив і опублікував у “Журнале министер-

ства народного просвещения” усні оповідання колишнього запорожця Микити Леонтійовича Коржа, записані архієпископом Гавриїлом (Розановим). Владика сам передав ученому свій рукопис. Уважаючи фольклор за повноправне історичне джерело, А. Скальковський щедро використовував його у своїх статтях і монографіях, а записи арх. Гавриїла та Якова Вечеркова стали головною джерельною базою для його “Истории Новой Сечи” та інших статей.

А. Скальковський був другим після І. Срезневського, хто на Півдні України використовував методикку історичної школи у фольклористиці. Її засади він виклав 1838 р. у передмові до публікації оповідань М. Коржа. Усне історичне оповідання, фольклорний твір загалом ставив він на один рівень із архівним документом і навіть вище за будь-яке писемне джерело. “Тепер уся історія запорожців є вже переказ, поезія історії, тому що самі вони про себе нічого не писали [...], тим більше ніхто не міг описати внутрішнього їх побуту [...]. Тільки самі запорожці могли писати і розповідати з участю про свій народ, іноді хвастливо, але все ж оригінально” [17, с. 174–175].

Усні перекази та оповідання очевидця Коржа, на думку А. Скальковського, спростовували неправдиві уявлення про запорожців, які складали віками. Тому найбільшу їх цінність учений убачав саме в історичному значенні, хоча звертав увагу і на окремі філологічні моменти, зокрема пояснював діалектну та архаїчну лексику. Про історичну цінність народних переказів та оповідань, які на той час, на відміну від пісень та дум, ще залишалися поза увагою фольклористів, А. Скальковський писав: “Збірник таких переказів, якби його створення було б можливим, дав би історії нові свідчення, ще нікому не відомі, і разом задекларував би образ думок і понять народу, який явив себе на цій блочесній землі” [17, с. 488].

Отже, він, як і І. Срезневський, один із перших звернув увагу на жанр переказу як на усне джерело, нехай може не дуже точне, але живе, справжнє, – і перший в українській фольклористиці зробив наукову публікацію цього матеріалу. Усні оповідання називає він “новоросійською народною історією” [17, с. 491], достовірною та оригінальною, важливішою за яку на той час іще не було [17, с. 201]. Так, пишучи своє “Обозрение истории Новороссийского края” вчений акцентує на тому, що написання історії краю неможливе без усного джерела, яке заповнює лакуни: “Я переконався, що ниточка хронологічна, що зв’язує події, було би перервано на будь-якому кроці, якби б не підтримувати її переказами, тобто літописом усним” [17, с. 487].

Щоправда, поруч із цим А. Скальковський висловлює застереження від абсолютної довіри до народної пам’яті, – він хоч і жив у епоху романтизму, та якось уникнув цього впливу, можливо, тому, що з самого початку працював із архівними документами і здобував свій власний науковий досвід: “Я зустрічав столітніх із запорізьких дідів або бузьких козаків, які пам’ятали 1770-і роки; вони розповідають правильно і по порядку всі події, що відбувалися перед їх очима; але змішують діючих осіб і зовсім не можуть позначити епохи, не лише роки подій” [17, с. 487–488].

Важливо й ось що. Незважаючи на пієтет перед фольклорним текстом як історичним джерелом, А. Скальковський, у дусі свого часу, здійснював певне редагування, яке хоч і не міняло змісту оповідань (а він був на першому місці для історика!), та все ж змінювало структуру і характер першоджерела. Ще П. Куліш помітив різницю між уривками, опублікованими А. Скальковським у “Журналі” та в “Истории Новой Сечи”, – і це справді так, у монографії та в статтях А. Скальковський вдавався до майже довільного переказу тексту архієпископа Гавриїла. Але ще більше, ніж у межах цих передруків, відрізняються вони від першоджерела. Саме це довільне поводження з рукописом і спонукало арх. Гавриїла перевидавати його “в оригінальному тоні”. Тож важливо, на нашу думку, зробити текстологічне порівняння публікацій 1838–1839 та 1842 років.

По-перше, А. Скальковський опублікував не весь рукопис, а лише шість уривків із нього, змінивши не лише порядок їх розміщення, але й назви. Так, у № 6 журналу

за 1838 рік опубліковано три уривки: “О Запорожской Сечи” (с.491–494); “О реду-тах и фигурах запорожских и степной войне” (с. 494–501) та “Атакование Сечи” (с. 501–513), які відповідають третьому, десятому та сьомому розділам рукопису. У № 2 за 1839 рік – “Законы и права (гражданские) запорожцев” (с. 175–182), “О наказаниях преступников” (с. 182–185) та “О запорожских обычаях и обрядах” (с. 185–200), які відповідають четвертому, п’ятому та шостому розділам книги арх. Гавриїла.

По-друге, А. Скальковський прибрав із тексту всю церковнослов’янську лексику, а книжний синтаксис замінив на звичайний, що значно спростило читання і сприймання оповідань Коржа.

По-третє, щоб досягти історичної правдивості розповіді, А. Скальковський зняв усі анахронізми, в які впадав Корж. (Їх відновив арх. Гавриїл у своїй публікації та вніс у посторінкові примітки).

Безперечно, що обидві публікації мають велику цінність і для історичної науки, і для фольклористики, однак вони ще далекі від сучасного розуміння фольклорного тексту, хоча публікація А. Скальковського, як не дивно, значно ближча до нього. Тож важливо пам’ятати, що записувачі працювали з усним джерелом, а Скальковський – із рукописом, тобто зі вторинним джерелом, яке він намагався наблизити до усного. Редакція А. Скальковського значно скорочує оповідь Коржа, хоча зміст її не змінюється.

Наприклад, дуже скорочений у Скальковського опис редутів і фігур [17, с. 496–497], так що з двох сторінок, опублікованих у Гавриїла (с. 7–9), вийшов один абзац. У цьому розділі наявні значні редакторські втручання. Наприклад:

У Гавриїла:

“Однако о ногайцах и бывших с ними происшествиях я не токмо слышатель, но почти очевидный свидетель” [24, с. 83].

У Скальковського:

“Что сказал я о ногайцах, всему этому я, Корж, очевидный свидетель” [17, с. 499].

Натомість А. Скальковський додає півсторінки власних роздумів про кургани Волині, Поділля та південних степів від Кременчука до Чорного та Азовського морів і про те, що являв собою степ в часи молодості Коржа.

Загалом редакційних правок у А. Скальковського дуже багато (не рахуючи окремих слів): “вот каковы были у нас по запорожским обычаям суд и расправа” замість “от яки у нас були суди и права по запорожским обычаям”; “судьи обращаются к обидевшему” замість “потом судьи спрашивают другого, обидчика”; “чи правда те, шо товариш на тебе каже?” замість “правда ли то, о чем обиженный твой на тебя жалуется?” тощо. Можливо, ці розбіжності були допущені при переписуванні книги, яка, як відомо, побувала в кількох списках, один з яких потрапив до А. Скальковського. Можливо, у зв’язку з цим діалоги, записані українською мовою, передані з більшою фонетичною точністю.

Важливою рисою публікації А. Скальковського були посторінкові примітки, які мали не лише історичний, а й філологічний характер. Це пояснення та уточнення топонімів, історичних фактів (наприклад, подано всі назви куренів, які забув Корж), діалектної, архаїчної та субкультурної лексики. Деякі примітки являють собою етнографічні чи етнолінгвістичні мінірозвідки. Ось приклад такої примітки, в якій учений подав зафіксовані власноруч світоглядні уявлення мешканців Степової України: “Запорожские казаки и нынешние их потомки, восточные новороссияне [ми тут не торкаємось політичних переконань А. Скальковського. – Л. І.], твердо уверены, что зима в степь пришла из России, вместе с *москалями*, т. е. с русскими войсками. Хотя часто стада их, оставленные в степи, погибали, например в 1764 году, но они это не считали действием зимы, а *хортунною* (фортуною), посланием судьбы” [17, с. 191].

А ось як пояснює вчений субкультурне привітання запорожців “Пугу! Пугу!”: “Этот условный язык (argot) был изобретен для безопасности от нечаянных нападений”, – а далі йде ціла розвідка про вигук “ваші голови! наші голови!” [17, с. 189].

Та найчастіше значення архаїзмів та мови аргю А. Скальковський розшифровує безпосередньо в тексті, тут же й робить переклади власнеукраїнських слів для московського читача (*не мордуйте* (не затрудняйте), *оберемкамь* (связками), *прогайнують* (промотают), *коряк* (черпило, чарку), *с вылётами* (с закидными рукавами), *кабица* (очажок), “кухари наливали пищу в деревянные *ваганы* (чашки) и ставили их на *сырно* (по столу), а рыбу на *стяблю* (на возвышение)”, “москаля в шоры убрать” (т. е. обмануть) тощо).

Можна лише пошкодувати, що в окремому виданні арх. Гавриїл відкинув усі примітки та уточнення А. Скальковського. Про уважність ученого до живого народного слова свідчить навіть те, що він проставив наголоси до окремих слів. “Истинно козацкие выражения, пословицы и похвальбы <...> списываем мы со всею археографическою точностию”, – зауважував учений [17, с. 186].

Якщо арх. Гавриїл був прив’язаний до книжної традиції, то А. Скальковський цінував живе народне слово, а отже й публікував лише ті уривки, які записані мовою Коржа. Інші ж, переписані церковнослов’янською мовою, які через це втратили першоджерельний характер, він відкинув: “Повествование его списано так неверно, что в нем уже трудно отыскать простоту истинного казачьего рассказа, и поэтому этих вовсе нелюбопытных подробностей мы не помещаем” [17, с. 201], – отже, на думку вченого, справжню цінність для науки має лише автентичний текст. Така едиційна практика багато в чому відповідає й сучасним текстологічним вимогам.

Обширно цитує А. Скальковський оповідання Коржа і в статті “Как судили и рядили в Сечи Запорожской” [21]. Але найбільше – в “Истории Новой Сечи или последнего Коша Запорожского” (Одесса, 1841), – він уміщував їх поруч із архівними документами як достовірне історичне джерело, спростовуючи лише деякі фактичні помилки оповідача.

“История Новой Сечи” витримала три перевидання за життя вченого (1841, 1846 та 1885–86 рр.). Оскільки А. Скальковський перший звернувся до місцевих архівів, його розвідка – це перше ґрунтовне, позбавлене міфів наукове дослідження історії Запорожжя останніх часів (1734–1775 рр.). У цьому він не мав попередників. Але, крім архівних джерел, автор використовував і усні – пісні та перекази. І на першому місці – оповідання Коржа. Практично весь, попередньо опублікований матеріал був використаний у першій та третій частинах монографії, де йдеться про культурний розвиток Запорожжя та долю козаків після зруйнування Січі. У передмові до третього видання А. Скальковський зауважує, що майже кожне слово Коржа підтверджено писемними свідченнями [20, с. VII].

Так, у розділі третьому першої частини “Происхождение и устройство запорожского военного ордена”, мовлячи про те, що ця спільнота (товариство) мала субкультурний характер і була закритою для інших, А. Скальковський наводить розповідь Коржа про особливі привітання [20, с. 88–89]. У розділі четвертому “Степ, степова війна, редути і фігури” наводить “цілком достовірну” згадку Коржа про татарські набіги на Запорожжя [20, с. 106–107] та про облаштування оборонних споруд [20, с. 110–113]. У примітці до цього оповідання А. Скальковський зауважує: “Удивительно, что мы не нашли в запорожском архиве никакого упоминания ни о фигурах, ни о содержании козаками редутов” [20, с. 113]. Цими словами він зайвий раз підкреслив важливість фольклору як історичного джерела, що доповнює документи.

У розділі шостому, де йдеться про судочинство в Січі, А. Скальковський майже повністю наводить два оповідання Коржа: “Права запорожские и законы” та “О смертных казнях преступников” [20, с. 170–176].

Розділ дев'ятий, у якому йдеться про домашній побут, звичаї, одягу, зброю козаків, практично увесь базується на розповідях Коржа [20, с. 264–265, 268–270, 272–275, 278–280].

У другій частині знаходимо оповідання Коржа про гайдамацьких ватажків – характерників [18, с.109–111]. І практично весь шостий розділ частини третьої – це оповідання Коржа про знищення Січі 1775 року з примітками та коментарями А. Скальковського [19, с. 181–192]. Автор ще раз наголошує на адекватності усного джерела при відсутності писемних, і що народне оповідання, спогад очевидця цілком може замінити архівний документ [19, с. 181].

Варто зазначити, що подаючи оповідання Коржа як ілюстрацію до історії Запорозжя, А. Скальковський користувався власною публікацією, але, з прагматичних міркувань, знову ж таки скорочував і редагував російськомовний текст, однак із точністю зберігав україномовні сегменти – діалоги, прислів'я, ритуальні формули та оригінальні синтаксичні конструкції Коржа. Це робив цілеспрямовано: “В рассказе повествователя запорожского мы делали как можно меньше изменений” [20, с. 175].

Як зазначено вище, А. Скальковський ставився до усного джерела критично: до всіх цитованих текстів він наводив у коментарях архівні джерела, в яких або підтверджував, або спростовував факти, про які вів мову Корж, уточнював дати, імена, географічні назви. Цікавий коментар ученого з приводу оповідання про страх генерала Текелія перед запорожцями, від чого нібито він дуже схуд. Цей уривок учений опустил як історично неправдивий, зауваживши, що “этот рассказ Коржа наполнен злопамятством за разорение Сечи; Текелий, подобно многим сербам, был от природы высок и худощав” [19, с. 187]. Це зайве свідчення того, що фольклор учений цінував виключно як історичне джерело.

Примітки також дають відомості про те, що А. Скальковський не тільки користувався чужими записами, а й сам вивчав усну традицію, фіксував історичні перекази свого регіону: “В Одессе сохранилось предание, что запорожцы, которые “зашумели веслами на Тилигул”, там не усидели, а поселились у подошвы Хаджибейской крепости, в так называемой теперь Карантинной балке, а после основали предместье этого города Пересыпь” [19, с. 190].

Історик Галина Швидько у передмові до сучасного перекладу книги А. Скальковського повідомляє, що в Одеському обласному архіві зберігається власноручна записка вченого графові М. Воронцову, датована 1834 роком, в якій він пише, що вже давно збирає перекази місцевого краю [23, с. 5]. Ця ж дослідниця додає, що 1835 року А. Скальковський записав низку поетичних переказів про Запорозжя у м. Каховці. Протягом цього року він за кілька місяців відвідав Новомиргород, Новоархангельськ, Єлисаветград, Олександрію, Херсон, Миколаїв, Крюків, Романкове, Сухачівку, Новомосковськ, Катеринослав, Кодак, Хортицю, Дніпрові пороги, Павлоград, Нікополь, Борислав, урочище Кічкас – і скрізь поруч із розшуками документів з історії Степової України, записував перекази та пісні про запорожців [23, с. 6]. Чимало цих записів використав він у “Истории Новой Сечи”. На сторінках цієї книги зустрічаємо низку фольклорних текстів із різним ступенем автентичності, а також відомості про те, де, коли і від кого записав їх А. Скальковський.

Одним із найдостовірніших історичних джерел А. Скальковський вважав, як уже йшлося вище, народну топоніміку. На його думку, це справжній літопис часів козаччини, татарських нападів і польських війн [20, с. 103–104]. Тому він не тільки сам фіксував топоніми, а й оприлюднював давні записи I половини XVIII ст., які зберігалися в архівах. Так, у першій частині “Истории Новой Сечи” зацитовано один із найдавніших документів – опис кордонів частини Запорозжя, зроблений 1764 року військовим старшиною Андрієм Порохнею зі слів запорозьких дідів. Тут не лише назви природних об'єктів – урочищ, могил, байраків, – а й перекази про їх походження. Так могила Комісарова – бо на ній 1735 року вбито комісара

Шуялковського; могила Громова – бо на ній громом убило козака разом з конем; могили Трьох Братів – бо біля них у давнину троє братів від татар відбивалися; Дунаїв байрак – бо там, у ліску, сидів зимівником козак Сидір Дунай, якого орда порубала; балка Гришина – бо там козака Гришу у давнину татари застрелили. А. Скальковський вважав топонімічні легенди дзеркалом життя запорожців та їх подвигів. “Жаль, что подобных изустных повестей осталось уже немного, и что они не идут далеко в прошедшее, – а какую прекрасную историю можно было бы составить из одних преданий!” – підсумовує А. Скальковський [20, с. 115].

В “Історії Новой Сечи” А. Скальковський цитував багато народних пісень, переказів, але рідко давав їх паспортизацію. Його інформантами, як правило, були старі козаки, колишні запорожці, або бандуристи. Географія його записів не обмежується Південною Україною, – це й Київщина, й Полтавщина, Звенигородка, Одеса, Бобринецький повіт Херсонщини. Найбільше фольклорних зразків знаходимо в розділі IX Частини I, де йдеться про побут і звичаї козаків – адже документів про внутрішнє життя Січі практично не було. Таким документом для Скальковського були історичні пісні. “Всякий период жизни, всякий период истории, всякое славное козацкое имя записано в песнях как в неизгладимых скрижалях народной летописи”, – писав він у розділі “Письменность в Запорожье” [20, с.295].

Крім власних записів ученого, на сторінках монографії вміщено твори, які надсилали йому інші збирачі – історичні пісні та вірші, – а також прозові наративи з архівних документів. Тож “История Новой Сечи” – це важливе джерело відомостей про фольклор Півдня України кінця XVIII – початку XIX ст., його функціонування, тематику, поетику, виконавців.

А. Скальковський перший звернув увагу на козацькі прізвища та прізвиська. Публікуючи записи оповідань Коржа на цю тему, він припустив, що зміна імені була одним із елементів ініціального ритуалу. “Нет сомнения, что при вступлении их в войско старшины запорожские испытывали новобранцев, соблюдали некоторые обряды и, быть может, перемены имени. На последний обряд многие козаки могли часто соглашаться, потому что это спасало их от гонений за прежние вины [...] От этого обстоятельства, мы полагаем, произошли эти странные имена, встречаемые в летописях украинских” [17, с. 193]. Автор перелічує прізвища Мазепа, Наливайка, Підкови, Многогрішного, Лизогуба, Сологуба, Палія. Своє припущення підтверджував оповіданням Коржа. В “Історії Новой Сечи” учений значно розвинув цю тему, присвятивши їй окремий підрозділ “Приход в Запорожье” [20, с. 260–266]. Тут він опирається на сотні допитів у кримінальних справах, коли підсудний звичайно розповідав усе своє життя. Як приклад, А. Скальковський наводить показання гайдамаки Івана Ляха та козака Василя Перехриста. Один із них був шляхтичем, інший, – вихрещеним євреєм [20, с. 261–262].

Поруч із архівними А. Скальковський вміщує і власний запис, зроблений 1835 року від 89-літнього запорожця Пересунька, якому в Січі двічі міняли прізвисько: за те, що був мовчазний, спочатку назвали Журбою, а згодом, коли на варті проглядав, як поляки відібрали здобич, – прозвали Іваном Присліпою [20, с. 262].

В іншому місці вчений подає записаний ним переказ про походження прізвиська Грицька Нечоси, яким на Січі нагородили князя Григорія Потьомкіна “от того, что они его парик с пуклями считали нечесанною головою”. Це зафіксовано і в текстах пісень:

Ой провидалы запорожци,
Що Нечоса Текелю послав... [20, с. 264]

А ось що повідомляє учений про походження прізвиська гетьмана Павла Тетері: “Говорят, что знаменитый козацкий гетман Павел Тетеря (правивший в 1668 году) назван Тетерею в знак любви к нему козачества, которое считало его столько же необходимым для себя, “как тетерею в пищу” [20, с. 279].

Припущення А. Скальковського про ритуальний характер зміни прізвиськ підтверджує запис 1887 року, який зробив Я. Новицький у с. Кушугумівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Оксентія Федоровича Орла. За його переказом, прізвиська втікачам давав сам кошовий, і в основу його клав ту провину, через яку кандидат у козаки втік до Січі [12, с. 215–217].

Слід віддати належне А. Скальковському в тому, що він перший із науковців звернув увагу на усні народні оповідання та меморати, зафіксовані в судових актах та інших архівних документах XVIII ст. і щедро цитував їх у своїй монографії та статтях. Зазвичай це свідчення гайдамаків під час допитів [18, с. 325–326]. Наприклад, уже згадувана стаття “Как судили и рядили в Сечи Запорожской” (1886) вся ґрунтується на таких оповіданнях, а також на т. зв. “похідних протоколах” подорожей кошового і старшини. Там подано дуже яскраві картинки козацького побуту [21, с. 607–612].

В основу іншої статті, “Похорони запорожца в 1772 году”, покладено оповідання, яке знайшов А. Скальковський у рапорті полковника Івана Мандра, який потрапив на похорон курінного отамана Кушівського куреня Григорія Покотила, що помер від ран у домі однієї бідної вдови. Його зворушливе оповідання про цю подію опублікував А. Скальковський 1847 року у № 32 журналу “Русский инвалид”, а згодом його передрукувала “Киевская старина”. Цікаво, що імпліцитним оповідачем виступає тут сам курінний: під час похорону священник переповідає його передсмертну сповідь про свою долю. Тут колоритна й мова духівника: “Там, кажуть, на Запорожьи, карбованци решетом мѣрять, а гуси печеные сами с земли вырастают” [14, с. 43–47].

Крім розповіді священника, Іван Мандро наводить фрагменти голосіння та пісень, які наспівував джурка Покотила і які, очевидно, виконували роль голосінь у чоловічій спільноті:

И взял мий пан соби дружиночку,
Високою могилочку; [14, с. 43]
Ой гуси мои, гусинята,
Возьмите мене на крилята,
Понесите мене до батенька [14, с.47].

Варто зазначити, що й досі на похоронах дисидентів та інших представників київської інтелігенції існує традиція під час процесії та на цвинтарі замість голосіння виконувати козацькі пісні. Публікація А. Скальковського засвідчує глибинність цієї традиції.

Народним пісням, зокрема, козацьким, чумацьким та гайдамацьким, а також і новотворам про зруйнування Запорізької Січі, А. Скальковський приділяв значну увагу. Уривки з різних пісень розпорошені по всій його монографії. У розділі 10 частини першої він зауважує, що має значний запас народних пісень [20, с. 290]. Однак опубліковано їх дуже мало. Так, у розділі XVIII частини першої, ілюструючи розповідь про чумацький промисел, учений наводить один повний варіант та декілька уривків пісні про смерть чумака і про похід у Крим. У преамбулі говорить про високу популярність на Півдні України чумацьких пісень: “Послушайте в народе украинские песни: на 100 дум верно будет 80 о чумаках, 10 о любви, а остальные о гайдамаках” [20, с. 238].

Із гайдамацьких пісень, як доповнення до документів, наводить уривки з пісні про Саву Чалого, взятої із “Запорожской старины” [20, с. 69]. При цьому зауважує, що саме про смерть цього ренегата немає документальних відомостей, лише народна пісня детально і “романтично” розповідає про неї [18, с. 115–116]. Тож автор вдається до простого переказу її змісту з цитуванням окремих куплетів, а весь текст, який записав власноруч, вміщує у додатку [19, с. 295–296]. Це повний, на 69 рядків і дуже оригінальний варіант, що походить, можливо, із Західного Поділля. А. Скальковський

зазначає, що на Правобережній Україні гайдамаки вважалися справжніми героями степів, тому безліч пісень і казок про них можна було почути в Київській та Подільській губерніях. Наводячи уривок пісні про Залізняка, А. Скальковський наголошує, що, на відміну від офіційного погляду, думка народу (черні) завжди вбачала в ньому героя і мученика Православ'я, що засвідчують складені про нього пісні [18, с. 352].

У розділі сьомому третьої частини, де йдеться про долю запорізького товариства після зруйнування Січі, А. Скальковський наводить сім новотворів кінця XVIII ст.: про перемогу чорноморців на чолі з Антоном Головатим у російсько-турецькій війні, про взяття Очакова 1787 року, про переселення за Дунай та на Кубань. Більшість цих пісень мають літературний відтінок, для їх текстів характерна відсутність фольклорних формул, компліція речитативного вірша думи з коломиївковим віршем, характерним для пісень, тощо.

У 30-х роках XIX ст. А. Скальковський міг фіксувати твори, які зародились у середовищі козацької еліти, подібно до пісень Антона Головатого, але так і не стали надбанням усної традиції, поширювалися в рукописах або виконувалися окремими співаками. Так, пісню про перемогу А. Головатого під Кінбургом учений "чув під Одесою від одного бандуриста" [19, с. 210] (як схоже це на примітки до "Запорожской старини"!)). Пісня ж Головатого "Ой Боже наш, Боже милостивий" хоч і набула популярності в народі, та всі її варіанти мало чим відрізняються від прототексту [19, с. 213].

В інших піснях, що мають суто фольклорний характер, із великим сумом розказано про знищення Запорожжя:

Летив орел понад морем та й став голосыты:
- Ой як тяжко козакови на чужини житы!

Летив орел понад морем та й летившы крикнув:
- Ой як тяжко нещасному жить, де не прывыкнув! [19, с. 226]

Учений припускає, що ця пісня могла бути складена або в Задунайській, або в Олешківській Січі (тобто до 1734 р.).

Декілька пісень з архіву А. Скальковського були опубліковані на сторінках журналу "Киевская старина" – переважно це повні тексти цитованих у "Истории Новой Сечи" творів [13, с. 395–398; 5, с. 523; 11, с. 582–589]. На жаль, усі вони мають літературний характер і дуже далекі від усної традиції Степової України. Прикметно, що, на відміну від І. Срезневського, А. Скальковський мав глибоку інтуїцію і зовсім не довіряв таким творам, тому в коментарі до кожного з них застерігав, що він не схожий на народний. Ось як дослідник реконструює процес створення однієї з таких "пісень" (а на наш погляд, вірша) "Ой із-за зеленого гаю червоне сонечко зійшло", яка є ритмізованим переказом оповідання Коржа про зруйнування Січі. Пісню прислав ученому поміщик Єлисаветградського повіту Іван Скопийвий. Учений припускає, що той поміщик, будучи освіченим, передплачував "Журнал министерства народного просвещения", де прочитав розповідь Коржа (№ 6 за 1838 р.), а за деякий час, наслідуючи традицію, склав вірша на цю вражаючу повість. Текст І. Скопийвого має 30 куплетів і буквально дублює свій прототекст [19, с. 192–196]. Такі вірші-стилізації під історичну пісню нерідко трапляються і в монографії, і в статтях А. Скальковського. Однак згодом, у третьому виданні "Истории Новой Сечи", він відкинув усі ці сумнівні тексти.

Теоретичні погляди на фольклор А. Скальковський висловлює в десятому розділі першої частини "Истории Новой Сечи", який має назву "Письменность в Запорожье" [20, с. 282–298]. Шукаючи власний термін на позначення цього явища, він називає народну творчість "умственные произведения Запорожья" (с. 287). Увесь фольклор Запорожжя він поділяє на два види: "предания или народная история"

(термін цілком у дусі історичної школи) та “песни или народная поэзия” і приділяє увагу докладному розгляду цих жанрів.

Термін “предания” А. Скальковський трактує широко – це вся історична фольклорна проза, перекази, оповідання, спогади. Численні спостереження вчений висловлює стосовно функціонування фольклорних жанрів, виконавства та виконавців фольклору. Так, на місці колишньої Січі побутують топонімічні легенди та перекази про гайдамаків, значно поменшало (порівняно з 30-ми роками XIX ст.) бандуристів [20, с. 288–289]. А саме бандуристи, на думку А. Скальковського, були творцями дум та запорізьких пісень. У цьому він подібний до І. Срезневського: “Бандуристы были истинные скальды Войска Запорожского, и почти всякий старшина имел у себя хлопця-горбаниста, который смолоду посвященный музыке делался сначала певцом чужих легенд, а после складывал свои” [20, с. 290–291].

А. Скальковський розділяє козацькі пісні на дві категорії: запорозькі (ті, що постали на Запорожжі і склали січовики) та українські, які склали городовики. Запорозькі пісні – це пісні військові, що мають героїчний характер. Поезія городовиків мало чим відрізняється від селянської. У запорозьких піснях відбито військовий побут і походи степового лицарства, у городових – кохання, сімейне життя. Щоправда, до запорозьких пісень А. Скальковський помилково зараховував і пісні чумацькі та бурлацькі; історичну пісню, що мала сюжет, називав баладою. Усе це свідчить про несформованість теоретичних засад української фольклористики наприкінці 30 – на початку 40-х років XIX ст.

В “Истории Новой Сечи” подибуємо і відомості про експедиційну практику А. Скальковського. Так, у червні-липні 1845 р. він відвідав місце Нової Січі – село Грушівку на річці Базавлук та село Покровське на річці Підпільній. У монографії він наводить яскраві картини спілкування зі старожилами цих сіл – “сивими, як лунь” “запорозькими дідами” [19, с. 246–271]. Ось характерний епізод:

Вскоре вокруг нас собрались старики, седые как лунь, на костылях и бодрые, и смотрели на меня с какою-то недоверчивостью.

– Чого вы szukaete, пане?

– Запорожцив, дидуню, – сказав я.

– Нащо вам запорожци, – отвечали они со вздохом, – их вже нема на свити, да и никола не буде, що их и шукать?

– Они не пропали, дидуню, чи ж ты не знаешь писни, що “слава козацька никола не згыне”?

Эта ученая цитата так убедила стариков, что они охотно пустились в рассказы и в полноте чувств “признались”, что они “мабуть и сами знали запорожцев – а може мы и слуги их, чи що” [19, с.246–247].

Найкращим оповідачем у Покровському виявився найнедовірливіший дідусь, по вуличному “Вишкварка” – А. Скальковський пише про нього з великим захопленням як про типового мешканця степів. Від нього та інших дідів учений записав розповіді про січову церкву та релігійність козаків, про руйнування куренів, козацького кладовища, козацьких хрестів та інших пам’ятників, про сучасних йому скарбшукачів та повір’я про закопані скарби. На жаль, цей пласт фольклору мало цікавив ученого, його інтерес – це історичні пісні та перекази, що характерно для всіх прихильників історичної школи, які працювали на Півдні України. Щоправда, тут навіть старі баби співали історичні пісні! [19, с. 253].

У селі Капулівці, на місці Старої (Чортомлицької) Січі, А. Скальковський записав кілька переказів та легенд про кошового Івана Сірка та про заснування Запорозьких Січей. Учений признається, що публікує своє “перекладання”, а не автентичний текст, хоча намагається зберегти оригінальні мовні звороти оповідача [19, с. 263].

У місті Нікополі, де була колись Микитинська Січ, А. Скальковський записав від старого лодмана міфологічну легенду про те, як пророк Ілля врятував його від потоплення в Дніпрі під час бурі [19, с. 267–268].

Варто зазначити, що А. Скальковський, на відміну від І. Срезневського, відверто і правдиво розповідає про свої польові дослідження, виписує портрети та поведінку дідів-оповідачів, свої взаємини з ними. Як бачимо, не цурався він і селянських хат, і рибальської юшки, і чарки вишнівки, розділеної з старим рибалкою чи лоцманом. У кінці третьої частини стоїть дата завершення праці: 25 жовтня 1845 року. Отже, це дає нам право стверджувати, що А. Скальковський перший в українській фольклористиці, ще до появи "Записок о Южной Руси" П. Куліша і навіть до того, як були розіслані по Україні програми Російського географічного товариства, подав прозовий фольклор в історико-етнографічному та виконавському контекстах, перший змалював постаті оповідачів як реальних, живих людей, а не символічних співців давнини.

ЛІТЕРАТУРА

1. А. А. Скальковский: Некролог / [Б. а.] // Киевская старина. - 1899. - № 2. - Т. 64. - С. 85-87.
2. Азбелев С. Н. Историзм фольклора / С. Азбелев // Восточнославянский фольклор. Словарь научной и народной терминологии / редкол. К. П. Кабашников (отв. ред.) и др. - Минск : Наука і тэхніка, 1993. - С. 104-105.
3. Аполлон Александрович Скальковский (По поводу девяностолетия его жизни) / [Б.а.] // Киевская старина. - 1898. - № 1. - Т. 60. - С. 150-159.
4. Гусев В. Е. "Историческая школа" в русской дореволюционной фольклористике (проблематика и методология) / В. Е. Гусев // Очерки истории русской этнографии, фольклористики и антропологии. - Москва, 1865. - С. 82-105.
5. Запорожская песня, сообщенная А. Скальковским / [Б. а.] // Киевская старина. - 1883. - № 11. - Т. 7. - С. 523.
6. Запорожская старина. В 2 ч. / Издание И. И. Срезневского. - Харьков, 1833. - Ч. 1. - Кн. 1. - 132 с.
7. Іваницький А. І. Українська музична фольклористика (методологія і методика): навчальний посібник / А. І. Іваницький. - К. : Заповіт, 1997. - 392 с.
8. Каманин И. [Рецензія:] История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского, на основании подлинных документов запорожского сечевого архива, удостоенная почетного отзыва Императорской Академии Наук. А. Скальковского. Изд. 3-е. Часть 1. Одесса, 1885 / И. Каманин // Киевская старина. - 1886. - № 4. - Т. 14. - С. 794-796.
9. Каманин И. [Рецензія:] Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Изд. 3-е. Ч. 2. Одесса, 1885 / И. Каманин // Киевская старина. - 1886. - № 8. - Т. 15. - С. 732-735.
10. Каманин И. [Рецензія:] Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Изд. 3-е. Ч. 3. Одесса, 1886 / И. Каманин // Киевская старина. - 1886. - № 10. - Т. 16. - С. 732-734.
11. Колиивщина в песнях. Сообщил А. А. Скальковский / [Б. а.] // Киевская старина. - 1882. - № 9. - Т. 3. - С. 582-589.
12. Новицький Я. П. Твори: в 5 т. / Яків Новицький / упорядники Л. Іваннікова, І. Павлик. - Запоріжжя: ПП "АА ТанDEM", 2009. - Т. 3. - 440 с.
13. Песня про Филиппа Орлика / [Б. а.] // Киевская старина. - 1882. - № 11. - Т. 4. - С. 395-398.
14. Похороны запорожца в 1772 г. / [Б. а.] // Киевская старина. - 1898. - № 2. - Т. 60 - Отд. 2. - С. 43-47.
15. Пропп В. Я. Русский исторический эпос / В. Я. Пропп / издание второе, исправленное. - Москва : Государственное издательство художественной литературы, 1958. - 603 с.
16. Свіясов Є. В. Лист І. І. Срезневського до В. Г. Анастасевича / Є. В. Свіясов // Народна творчість та етнографія. - 1983. - № 5. - С. 59-63.

17. Скальковский А. А. Изустные предания о Новороссийском крае / А. Скальковский // Журнал Министерства народного просвещения. – 1838. – № 6. – С. 487–513; 1839. – № 2. – С. 171–202.

18. Скальковский А. А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Изд. 3-е. / А. Скальковский. – Одесса, 1885. – Ч. 2. – 359 с.

19. Скальковский А. А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Изд. 3-е / А. Скальковский. – Одесса, 1886. – Ч. 3. – 330 с.

20. Скальковский А. А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского, на основании подлинных документов запорожского сечевого архива, удостоенная почетного отзыва Императорской Академии Наук. А. Скальковского. Изд. 3-е. – Одесса, 1885. – Ч. 1. – 303 с.

21. Скальковский А. А. Как судили и рядили в Сечи Запорожской / А. Скальковский // Киевская старина. – 1886. – Кн. 3. – Т. 14. – С. 604–621.

22. [Скальковский А. А.]. Опыт статистического описания Новороссийского края А. Скальковского. – Одесса, 1850. – Ч. 1.

23. Скальковский А. О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський / передмова та коментарі Г. К. Швидько; пер. з рос. Т. С. Загородньої. – Дніпропетровськ : Січ, 1994. – 678 с.

24. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловка, Никиты Леонтьевича Коржа. – Одесса, 1842. – 94 с.

Apollon Skalkovskiy – Compiler, Publisher, and Researcher of the Folklore of Steppe Ukraine

Liudmyla IVANNIKOVA

This is the first separate article in the history of Ukrainian folklore, dedicated to folklore studies by Apollon Skalkovskiy. The researcher proves that A. Skalkovskiy was one of the founders of the historical school, the follower of Izmail Sreznevskiy and Mykhailo Maksymovych, when it comes to their views on folklore as a historical source. Therefore, he used folklore generously as an illustration to his scientific studies, dedicated to the history of Zaporizhia. A. Skalkovskiy was the first one to pay attention to oral stories of the former Cossack Mykyta Korzh, and the first to publish them with an introduction and comments. Based on these stories, the researcher wrote several articles and a number of chapters to his major study "History of the New Sich". He was also the first textual critic of these stories. In this monograph, A. Skalkovskiy expressed his theoretical considerations with regard to the Cossack folklore.

Keywords: history of folklore studies, historical school in the folklore studies, historicism of folklore, folklore of the south of Ukraine.

Стаття надійшла до редколегії 6.10.2015
Прийнята до друку 11.11.2015

Нові книги

Кумлик Р. Гуцульські співанки / упоряд. В. Нагірняк. – Чернівці: Друк Арт, 2015. – 216 с.

До книги увійшли найвідоміші авторські співанки, які зібрав і записав на Гуцульщині Роман Кумлик – музикант-віртуоз, фольклорист-краснавець, заслужений працівник культури України, якого в народі ще називали гуцульським Паганіні та скрипалем від Бога. Окремо вміщено спогади друзів, побратимів, шанувальників віртуозної музики Р. Кумлика, які завжди підтримували його на життєвій стежині та були поруч. У цих матеріалах також ідеться про найщасливіші миті прожитих літ у парі, про що розповідає дружина Романа Петровича Марія Кумлик, а також вміщено поетичні строфи, які адресували любому татусеві донечки Леся і Наталія.

